

Smích jako sociální skutečnost

(K ontologii smíchů)

Jaroslava Pešková

Naše konference ukázala:

- 1) Že smích je skutečnost, která dosud pravděpodobně nebyla mezioborově komplexně posouzena. V jednotlivých oborech existuje řada pozoruhodných analýz (literatura, jazykověda, výtvarné umění, filozofie), ale každý z těchto přístupů sleduje jeden moment jako výraz totality skutečnosti smíchu, a tak dochází k rozporům v identifikaci základu tohoto fenoménu.
- 2) Že nestačí proklamace společenské váhy optimismu, radosti a smíchu, ale že je nutné rozumět této dimenzi lidského života v jejích historicky konkrétních formách i co do jejího založení.

x

Pokusme se na závěr alespoň o náznak základních přístupů. Připomeňme na samém počátku, že komplikované společenské fenomény nelze plně objektivovat, protože k nim zásadně patří nezbytná míra skrytosti a intimity nebo jinak řečeno, jakmile věc vyjádříme, znamená to nejen, že ji přesně vymezíme a přivedeme do světla, ale také to, že ji omezíme, vtěsnáme do určitých sevřených hranic. Proto např. Platón odmítá své učení systematicky vyložit ("Platons ungeschriebene Lehre"), proto říká Jan Werich (Úsměv klauna, Praha 1984):

Kdybychom smích polapili,
bylo by na světě po srandě.

V jistém smyslu se však přece jen o to musíme pokusit. Mottem k naší úvaze nechť je báseň Ivo Štuky Čím se lišíme.

.....

Čím se snad lišíme od hvězd?
Že máme k sobě daleko a mezi sebou pusto
a přesto existujeme pouze jako množství
zvané galaxie?

Od vesmíru tedy lišíme se?

Jen tím, že se ptáme
po smyslu své smrti nebo života
Tím, že ani zabitím
nezbaví nás nikdo odpovídání, a tedy
lásky

smíchu

pláče

že z nás nelze vyškubnout páteř
jako z uženáče.

Nikdo nás nezbaví odpovídání, a tedy lásky, smíchu, pláče. Odpovědnost, láska jako otevřenost spolu se smíchem a pláčem patří k existenci lidského tvora bytostně.

Cesta k vyjasnění fenoménu smíchu je složitá. Smích je spontánní a totální, eruptivní emocionální reakce. Dostavuje-li se však např. na základě nějakého podráždění (třeba elektrickým proudem), je to jen svalová reakce či pohybový a hlasový projev. Skutečný smích je jen tam, kde je odhalitelné a jeho odhalenost, tedy skrytost proporcí i disproporcí, defektů a inkoherece, stejně jako řádu, který konečně chápeme v jeho založení ... a musíme se usmívat.

Cesta k sebeodhalení řádu i ne řádu má v lidských dějinách řadu stabilizovaných forem, které byly na naší konferenci zmíněny:

1) Je to odhalení vážného znevážením nebo nevážného a jeho úlohy a smyslu cestou vážné analýzy. Obojí tu proběhlo.

2) Jinou cestou je ironie, která působí emotivní vahou protikladu: Sokrates ví, že nic neví, ačkoliv je nejmoudřejším mužem v Athénách. Tato cesta může vést k chápajícímu smíchu (nebo úsměvu), ale i k tragédii nebo tragikomedii, pokud se posluchači příliš přecení a vezmou ironii jako vážnou informaci podle modelu: "Dej si to patentovat" - a muž odešel na "patenták".

3) Byla tu zmínka o festivitech, karnevalech, smíchové kultuře, zejména lidové. To vše, zdá se, patří k rituálu, k obřadnosti smíchu. Smíchová kultura náleží do sféry hry, uvolnění z vážnosti, do hry, která nám umožní vidět svět z jiného úhlu. Karnevaly jsou polaritou k vážné obřadnosti, která dává možnost zabydlet se, ale také býti zabydlen. Karneval je nerespektováním zabydlenosti, ale také prosazením nového způsobu obývání ("Wohnen"). Proto se vážná a smíchová kultura musí oboustranně doplňovat.

4) Sama hra je pozoruhodně vážným prostředkem k odhalování sebe a světa, a tím k radosti a smíchu. Je to často cesta absurdity v umění, životním stylu i v řeči.

Snad jenom dva příklady:

Ten první by se dal charakterizovat jako cesta od vážného přes nevážné k hluboce vážnému. V takové chvíli "smích hasne na rtech", ale nezdaří se, aby tak docela uhasl:

Ten širák, odhozený vdáli
a s gracií - tam leží v prachu.
Odchoval se v něm malý vesmír myších generací.
S úlomkem kordu někdo škrabe brambory
A čistý štít -
ten není vůbec k ničemu.

.....

Nosatý příteli,
zabili tě
A pořád nemáš dost
Pořád ta bitva s blbstvím,
ta marná

nekončící

nezbytnost.

A dodejme, nikdy neuhasínající životní perspektiva lidstva.

Druhý příklad je předznamenán mottem:

Ať je třeba smutno,
jen když je přitom trošku veselo.

Nedostatek "substance" ve frázích je pak odhalován v parodii na slovník cizích slov: abstrahovati - ustoupiti od Strahova; aceton - malá tercie ve stupnici a-moll; adolescent - a přibatolil se metrák; afirmace - odstranění firmy atd. Výklad cizích slov v této podobě vyvolával osvobozující smích, protože divák v hledišti pochopil, že podstata se skrývá, že ví, že se skrývá a že k ní zná cestu.

Smích je tedy výrazem vnitřního stavu i výrazovým prostředkem našeho postoje, našeho překročení daného, je výrazem překonání bolesti, blbosti, strachu, smutku, stresu, strasti, je psychologickým a antropologickým fenoménem pochopení i prostředkem sdělení. Podle Freuda je smích jako prostředek vzpourou proti racionálnímu, je jinou formou výrazu, je emotivní erupcí, jíž sdělujeme své poznatky, chápání, posouzení, odsouzení, rozpaky.

Smích je ovšem také výrazem toho, jak na nás působí sdělení druhých, a to ve dvou ohledech: a) ve jménu vztahu k nim, b) ve jménu obsahu. V tomto smyslu je smích obecně artikulací vztahu ke světu: Je-li nám "jasno", je tu i smích, šibalství, úsměv, skrytý úsměv. Je-li nám jasno o nejasnosti druhých, není to posměch, ale smích. Dětský smích často

znamená: "Ty mě 'houpeš', ale já vím, jak to je!" Smích je výrazem radosti z poznání, z překonání obtíží, z toho, že jsme se dostali nad věc, z vítězství. V tom posledním bodě platí, kdo se směje naposled, ten se směje nejlépe. Dojde-li však k takové situaci, už nám to zpravidla není k smíchu, je to vážné.

Není-li naopak jasno, oč jde, lze jen vyhrožovat: "Přejde vás smích", lze se vysmívat, posmívat. To je však výraz jen zdánlivé převahy. Kdo není nad věcí, ten se dovede sice vysmívat, nedovede se ale smát. V tomto smyslu je smích autentická svobodná reakce.

Jinak existuje ještě nelidský smích vraha nebo blázna nad obětí, škleb, nikoli lidský vědoucí smích. Lidský smích je erupce lidské radosti, o které vím, ač ji vědomě a instrumentálně nemohu ovládat.

Zdá se mi, že jsme tu otevřeli základní problém: smích stejně jako pláč patří bytostně k existenci sociálního tvora. Nyní je ovšem třeba vymezit, co znamená "bytostně". Začneme otázkami:

"Člověk je bytost, která se směje." Toto určení, říká dr.J.Loužil, nenabízí klíč k pojetí dějin. To evokuje otázky: Směje se člověk proto, že je šťasten? Nebo je člověk člověkem proto, že se dovede posmívat nebo vysmívat? A je smích, posměch a výsměch ontologicky totéž? Je člověk člověkem proto, že rozumí ontickým defektům (má smysl pro směšné), nebo proto, že rozumí vnitřní inkohereci (byla zmíněna gotická porodnice nebo románská kasárna) nebo proto, že něco takového staví a nechápe inkohereci a tedy vyrábí směšné?

Je člověk člověkem proto, že se směje, nebo proto, že existuje směšné v lidské společnosti?

Člověk je bytost, která ve svých dějinách prožívá mnohonásobné opakování toho, co tu už bylo - jednou jako tragédie, podruhé jako fraška - a dodejme znovu jako tragédie a znovu jako fraška, čehož jsou dříve narození začasté svědky. Ale velké události, od nichž si později tak rádi vypůjčujeme kostýmy, nepoukazují jen k směšnosti lidského konání, ale jsou i výrazem sounáležitosti - onticky i ontologicky. Vzpomeňme čamary v roce 1848, která se stala základem sokolského kroje a po roce 1945 stala se "důvodně" i "nedůvodně důvodně" předmětem smíchu. Upřesněme: stala se předmětem výsměchu, který vzbuzovalo neautentické porozumění, nebo vykazovala směšnost, jíž se lidé smáli? A je z dnešního našeho pohledu směšné toto úsilí o identitu, jemuž jsme se smáli, když jsme se domnívali, že jsme jí plně dosáhli, ač jsme nedosáhli ke kořenům tohoto úsilí, aniž tam dosáhli ti, kdo kdysi šili čamary? A k těmto kořenům nedosáhli ani ti, kdo se sokolským čamarám jen vysmívali. Nebo jinak: Bylo úsilí po identitě ve své vážnosti vždy směšné nebo je ve své směšnosti vážné a bude vážné tak dlouho, dokud s úsměvem nedosáhneme bytnosti této identity?

Člověk touží po ráji, pohodě, blaženosti, edenu, zabíjí pro šťastnou budoucnost, povinně se směje, aby se mohl smát. Ale bude se smát, až zabije posledního nepřítele smíchu? Anebo prosměje se k smíchu, jako se člověk může propít ke "svému" vínu?

Věnujme nyní trochu pozornosti smíchu jako předmětu zkoumání. Smích, humor, je pokládán za jeden z nejvyšších psychických výkonů člověka. Rozdíl mezi smíchem opice nebo psa je v tom, že člověk ví, že se směje, že překypuje emocemi. Dokonce ví i to, že emotivní výraz může být s obvyklými komunikačními kódy v rozporu (usmívala se skrze slzy, plakala radostí). Příčinou tohoto jevu je okolnost, že projev je instinktivně vázán na převahu předchozího strachu, úzkosti, bolesti nebo že je emotivním přehlušením vzpomínky na minulé.

Jestliže se člověk usmívá, směje nebo řehtá, jde podle Freuda o spontánní projev, "výdaj energie, vznikající při chápání druhé osoby". Je to výraz radosti ze setkání se u věci i radosti ze srozumění s druhými. Jan Werich k tomu říká: "Abychom nemuseli znovu začínat znovu, pro básníci píšou básně, malíři malují obrazy a klauni metají kozelce."

Všimněme si na závěr ještě smíchu jako sociální skutečnosti: Bergson ve své klasické práci *Le rire* (Smích) si všímá smíchu právě z tohoto hlediska. Říká: "Smích potřebuje echo. Smích je vždy smíchem skupiny. Pochopit smích znamená umístit ho zpět do jeho přirozeného prostředí, jímž je společnost. Je třeba určit jeho užitečnou funkci, již je funkce sociální. ... Smích musí mít sociální význam."

Realizací této koncepce je princip klauna. Klaun byl v dějinách vždy spojen s představou "bláznových brýlí", jimiž lze uvidět pravdu světa z jiného úhlu, než je běžný, a s nalezením přijatelné formy pro její sdělení. A nejen to. Cirkusový klaun byl ten, koho nakopávali, či si divák odreagoval své vlastní životní kopance. Ale bylo tam ještě navíc: Klaun měl vždycky vrch, protože vždycky vstal. Neodbytně vždycky vstával. A v tom je i odpověď na otázku, proč je smích, humor, jedním z nejvyšších psychických výkonů člověka: Ve smíchu a humoru je moudro: překonání. Klaun míří k podstatě tak jako básník, malíř i filozof.

Vynikající referát manželů Ševčíkových na nás působil poněkud hrůzou svým námětem i jeho provedením, protože podtrhl vědomí ztráty jedné ztráty harmonického základu. Ale nepropadáme při reflexi současného světa touze po unifikaci, stejnosti a průměrnosti, v níž jsme zabydleni? Podaří-li se nám zvládnout svou individuaci a identitu ve společenství stejně jako identitu lidské dimenze v rozmanitosti, budeme se modelům disoluce šťastně smát, protože budeme mít vrch nad abstraktní identitou v průměrnosti i nad stejně abstraktní identitou v rozdílu. Neždaří-li alespoň ne zde přítomným generacím, budeme se těmito modelům vysmívat stejně jako fanglím a čamarám a "budeme mít smůlu". Chceme-li se svobodně

smát, znamená to zvládnout lidský přesah, transcendenci člověka ke světu, k druhým i do vlastního nitra. A to je posláním, které má smysl a zakládá svobodný smích.